

Т. В. Тхоржевська

**ДО ПИТАННЯ ПРО “КАРТИНУ СВІТУ” УКРАЇНСЬКИХ
СЕЛЯН “ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ”
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПЕДИЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПАВЛА ЧУБИНСЬКОГО)**

В сучасній історичній науці відбуваються процеси створення нових підходів. “Людиноцентричний” підхід до історичних студій поступово прокладає шлях під різними назвами — “прихована історія”, “історія уявлень і стереотипів”, “усна історія”, “історія повсякдення”. Зміна акцентів у історичній науці та історичній освіті в бік історії повсякдення є важливою, оскільки здатна суттєво вплинути на світоглядні орієнтири суспільства.

Слід також підкреслити, що в сучасних антропологічних та соціологічних дослідженнях все більше відбувається, як зазначає польська дослідниця Марія Верушевська, “переміщення логіки, а разом з тим і тягаря змін від макросистемних проблем у бік мікромасштабу, індивідів та мікросистем суспільного життя” [1]. Мікроструктури як автономні системи характеризуються відносною внутрішньою однорідністю. Сільська громада як локальна спільнота творить таку систему властивостей, на якій ґрунтується “механіка соціального світу” [2].

В цьому контексті актуальним є звернення до традиційної “картини світу” українського селянина в історичній ретроспективі. В структурі означеної “картини світу” важливе місце посідають етносоціальні уявлення “про інших”, або, інакше, етнічні гетеостереотипи. Виходячи з цього, метою даної роботи визначаємо аналіз одного з аспектів “картини світу” пересічного українського селянина “Південно-Західного краю” (Київська, Волинська, Подільська губернії) другої половини ХІХ ст. — уявлення про євреїв.

Історія дослідження проблеми, якій присвячено дану роботу, є водночас надзвичайно потужною і вкрай мізерною. Так, історія та різні аспекти життєдіяльності єврейського населення в Російській імперії, в тому числі на українських землях, знаходили висвітлення в наукових розвідках. Зокрема, дослідницька увага приділялась господарчій та торгівельній діяльності, правовому становищу, українсько-єврейським взаєминам [3]. Поряд з цим слід зазначити, що хоча питання “прихованої іс-

торії” поступово знаходять собі місце в колі сучасної історичної науки, вивчення власне єврея в “картині світу”, в “уявленнях” українського селянина лишається незначним. Так, в антропологічних дослідженнях певна увага присвячувалась означеній проблемі в контексті вивчення “образу іншого”, або етнічних стереотипів [4]. Суттєвим внеском у проблеми соціоментальної історії українського селянства є монографія Юрія Присяжнюка [5], яка містить окремі слушні зауваження щодо “уявлення про євреїв”.

Слід відзначити також, що надзвичайно плідна експедиційно-дослідницька праця Павла Чубинського, підсумком якої стало видання семитомних “Трудів етнографічно-статистичної експедиції в Західно-руський край” (1872–1878) становить потужне джерело для означеного дослідження.

“Мотив, згідно якому ми формуємо уявлення, — зазначає французький соціальний психолог Серж Московічі, — це бажання звикнути до незрозумілого” [6]. Порушення існуючих правил, незвичайне явище, ідея (в тому числі й представник невідомого народу), незрозумілі події завжди руйнують установлені стандарти життя й світосприйняття. Тому будь-який відхід від звичного, будь-яке розірвання з повсякденним досвідом, будь-яке явище, пояснення якого не вкладається в усталену схему світосприйняття, створює додатковий зміст та актуалізує пошук значень та пояснень того, що вражає як незвичне (а отже певною мірою небезпечне).

З цим пов’язаний один з аспектів “уявлення про єврея”, який варто виокремити: “бажання звикнути до незрозумілого”, яке потребує пояснення для себе, пристосування до повсякденного досвіду, до системи життєдіяльності. Незрозумілою для українського селянина, передусім, була система релігійних практик. Пояснення сенсу “чужої віри” в “уявленнях” здійснюється декількома шляхами.

По-перше, це поширені у записах П. Чубинського уявлення про розп’яття Христа євреями, які виокремлюються у трансформованих біблійних сюжетах. Означені сюжети мають місце, головне, у піснях та переказах.

Наприклад, у Новоград-Волинському повіті записано, що поряд з “переродженням” місяця “перероджуються жиди”, що стоять на варті біля Гроба Господня в Іерусалімі. Вони стоять

там і зараз; усі, хто повз них проходить, запитують: “Коли ти вродився?” — “Вчора”; “Коли ти помреш?” — “Завтра” [7]. Окремий розділ в “Трудах...” присвячено пісням, що співаються “в народі про розп’яття та погребіння Спасителя”. Серед багатьох подібних сюжетів є, наприклад, такі: “Премилосердний Царю всього світа/ Терпівъ еси рани за діла чоловіка/ Рани терпівъ еси відъ жидівъ безбожнихъ/ чортівъ треножних” [8].

По-друге, “пояснення незрозумілого” здійснюється за допомогою “встановлення зв’язку” між “жидом” та “нечистим”. В процесі встановлення означеного “зв’язку” беруть участь птахи, тварини, що пов’язано, ймовірно, з майже сакральним значенням, яке надавав оточуючій його природі пересічний українець-селянин (“мужик”).

Наприклад, у Литинському повіті записано, що “свиня — це оборотень жидівки”. Це підтверджували оповіданням про те, як під час земного життя Спасителя євреї сховали жінку (“жидівку”) під ночвами й запитали “Що під ночвами?” У відповідь Спаситель, з метою провчити євреїв за випробування, відповів, що там свиня. Після того з жінки-єврейки дійсно зробилась свиня. Тепер свиню називають “жидівською тіткою”, а євреї не їдять свинячого м’яса як свого тіла” [9].

З євреями пов’язують світоглядні уявлення українців походження горобців: у Літинському повіті записано, що “вони походять з помета кіз, які жиди ховали у свої пуховики”. А оскільки євреї підкоряються, згідно з уявленнями українця другої половини XIX ст., нечистому, то й горобців називали “чортовим насінням”. Повертаючись до трансформованих біблійних оповідань, зауважимо, що “мужики” вважали також, що “коли Спаситель висів вже на хресті, горобці літали навкруги та кричали “жив, жив” [10].

За допомогою трансформованих біблійних сюжетів за участю євреїв “мужики” пояснювали не лише погане, а й добре ставлення до живої істоти: у Проскурівському повіті під час експедиції Чубинського записано: “Як жиди Христа розпинали, то ластівки крали в їх цвяшки, так через те саме їх (ластівок — Т. Т.) гріх драти”.

В уявленні власне про чорта (відповідно до описань з Проскурівського повіту) є певні риси, сході з описанням “жидів”, наприклад, “довгий ніс”. Українські селяни, що їх досліджував

Павло Чубинський, вважали, що для християн чорт не становить небезпеки: достатньо перехреститись, і він зникне. Щодо євреїв — все інакше: раз на рік, у судний день, чорт забирає одного з євреїв та переносить до свого житла [11].

Отже, наявне уявлення про єврея як про межову, порубіжну істоту між двома світами (“цим” та “тим”). Останнє відбивається також у розповідях про євреїв-“планетників”, які начебто мають надзвичайні здібності до чаклунства, зокрема до “матеріалізації слів” [12].

Другий випуск першого тому “Трудів...” містить у тому числі документи з Київського Центрального архіву стосовно чаклунства, підготовлені Володимиром Антоновичем. Серед них, наприклад, наводиться скарга на євреїв Іршовича та Пейсю, які заподіяли шкоди коту позивача Андрієвича, оскопивши його. Позивач вважав, що “ця дія може заподіяти хворобу йому та його родині”; натомість відповідачі заперечували, що вчинені дії були спрямовані на виготовлення ліків для себе [13]. У справі з Кам’янець-Подільського магістрату йдеться про арешт єврейки Хайки Шмулихи під час того, як вона “закопувала до навозу горщика з якоюсь рідиною”. Під час розслідування виявилось, що це було зроблено за наказом знахарки з метою лікування дочки [14].

Уявлення про єврея як про “межову істоту” наявно також в оповіданнях, прив’язаних до календарних свят, зокрема до свята Івана Купала. Так, у Старокостянтинівському повіті оповідали про мужика, в якого зникли воли під час Купала. Розшукавши худобу за допомогою “чарівних постолів з цвітом папороті”, він зустрівся з “жидом” і погодився продати тому постолі за купу грошей, яка після зникнення “жида” перетворилася на “черепки”. Заміна у данному наративі “жидом” традиційного “чорта, нечистого” підтверджує ставлення до єврея як до “непростої” істоти, пов’язаної з потойбіччям [15].

Важливою складовою “уявлення про єврея” в українців-селян (“мужиків”) Південно-Західного краю є уявлення, що склалася на ґрунті соціально-побутових та економічних стосунків між двома етносоціальними групами.

Передусім варто накреслити головні моменти взаємодії між українськими селянами (“мужиками”) та євреями (“жидами”). Таку можливість подають матеріали експедиції Павла Чубинсь-

кого. Зокрема, “Короткий нарис народних юридичних звичаїв” [16].

Така взаємодія мала місце: 1) під час так званої “міни” — безгрошового обміну найчастіше худобою; іноді додавався грошовий “додаток”. П. Чубинський наводить скарги євреїв у волосні суди з приводу неправильно здійсненої міни [17]; 2) у стосунках “оренди”: Чубинський зазначає, що надання корчми чи іншого закладу в оренду єврею неодмінно вимагає заключення формальної умови; на відміну від цього оренда у селянському середовищі часто не потребує ніяких документів та відбувається “на словах, іноді при свідках” [18]; 3) найбільш поширений привід для спілкування — необхідність грошової позики: “селянину потрібні гроші на подать — він повинен взяти їх в єврея — або на відсоток, або на відробіток” [19]; з цього виходило 4) спілкування під час означених відробіток на винокурнях, на сплаві тощо; 5) постійним місцем спілкування українців та євреїв була корчма: “значна частина горілки, — зазначав П. Чубинський, — п’ється в борг і за неї віддається все, що є в господарстві — за оцінкою єврея” [20]. Перший випуск VII тому Чубинський присвятив власне описанню побуту, звичаїв та культури євреїв. Користуючись матеріалом, що його подає Чубинський, можна зазначити ще декілька ситуацій, які викликають потребу у спілкуванні між означеними групами. Наприклад, напередодні єврейського весілля, у суботу, влаштовується “форшпиль” (дівч-вечір), на якому повинні грати музики. Оскільки євреям в суботу грати не можна, то часто запрошували музикантів-християн. Напередодні пасхи євреї, за звичаєм, продавали християнам своє майно, заключаючи при цьому контракти (“штар-мехіра”) в равина.

Таким чином, бачимо достатньо передумов для побутового та економічного спілкування між українцями та євреями, що знаходило відбиток в “уявленнях”. (Варто принагідно зазначити, що позичати гроші в єврея необхідно було частіше для сплати податку пану, який своєю чергою був важливою складовою “картини світу”, зокрема, “уявлень про інших” пересічного українського селянина.)

Стосунки, що склалися під час оренди та позики, сприяли виникненню “уявлень” про підступність та брехливість “жидів”. Як зазначає дослідник соціоментальної історії ук-

раїнського селянства Ю. Присяжнюк, “давалося взнаки упереджене ставлення до посередницької діяльності. Називаючи її “жидівськими хитрощами”, “мужики” не сприймали таку працю за власне роботу” [21]. Це відбилось у пареміях, записаних Чубинським, наприклад: “жид не сяде обідати, доки кого підмане”; “жид брехнею живе, все з нас тягне”, “як біда, удавайся до жида”; “горе моїй аренді з паршивими жидами” тощо (Ушицький повіт) [22].

Певні відомості про місце єврея у картині світу українського селянина другої половини XIX ст. подають пісні, які містяться у V томі “Трудів...” Щодо перебування в корчмі: “Ой, сип, жиде, меду/ Хорошую куму веду:/ Ой сип не помалу/ Веду куму непогану” [23]; “Жидівочка Рохля/ Під припічком здохла/ Не давайте пива/ Щоби не ожила” [24]. Щодо боргу за горілку: “Сидів когут на шопі/ Наніс яєць три копи/ Я ті яйця продам/ За горілку віддам/ Прийшли жиди воли брати/ А я стала не давати/ Кротьсьоть вашу ма!/ Я за яйці пила/ Прийшов жид по довжок/ Бере с хати ожожок/ Я за ним на здогін/ “На тобі ще мокогін”/ — Віддай, жінко, й помело/ Куби довжку не було” (Ушицький повіт) [25].

Євреї, отримуючи дійсно прибутки (порівняно з “мужиками”), отримували, разом з прибутками, зневажливе ставлення до себе. Оповідання, казки, почасти пісні містять образ єврея-боягуза, до якого презирливо ставляться українці: “Ой хотіли жиди/ Царя воювати/ Ох, вій, традідбом/ Царя воювати...” [26].

Стереотипні уявлення про єврея наявні також в окремих елементах календарної обрядовості. Так, серед весняних ігор в “Трудах...” записано декілька варіантів гри “Жельман”, яка являє собою жартівливе сватання. На пропозицію віддати заміж “панну” група, що представляє “родину”, запитує: “На який ґрунт?..” Почувши у відповідь: “На жидівський...”, заперечують: “А ми пани не маєм/ На такий ґрунт не даєм/ Ідїть собі геть” [27]. Серед веснянок, що виконувались під час Великого посту, записано також: “Ой не жаль мені того/ Кубка золотого,/ З тим вином/ а жаль мені того, /Що я звінчалася / З тим жидом” [28].

Подаючи досить докладні відомості про святкування Великодня, П. Чубинський зазначає: “Вночі напередодні Великодня

парубки розводили багаття неподалік від церкви та проводили біля нього всю ніч, до ранкової відправи. Для підтримання вогню крали, *переважно в євреїв*, візки, діжки тощо” [29].

Проте цим не вичерпуються уявлення українців про євреїв, що їх знаходимо у “Трудах...” Павла Чубинського. Надзвичайно цікавим є ще один аспект уявлення про єврея. Йдеться про перевагу “мужика” над “жидом”. Останнє добре представлено у казкових сюжетах: “Іван швець та Жиди” (про те як Іван за допомогою хитроців “обдурив всіх жидів”); “Мужик і Жид” (мужик за допомогою хитроців напився та наївся в шинку); “Про мужика та жида” (мужик “обдурив” жида у торговельній справі) [30].

Часто вищим арбітром у стосунках мужика з жидом виступає “пан”, який завжди у фольклорних творах підтримує саме “мужика”.

Фольклорно-міфологічна трактовка образу “чужого” динамічно розвивається між двома полюсами — відторгнення, коли будь-який представник іноетнічної групи сприймається як небезпечна та майже потойбічна істота, та толерантності. Останнє підтверджується залученням “чужих” до традиційної обрядовості, магічних та релігійних практик [31]. Так, серед учасників українського обряду “Маланка” досить часто були представлені “циган”/“циганка”; “жид”/“жидівка” [32].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що стереотип єврея в уявленнях українського селянина Південно-Західного краю є багатовекторним та коливається між відторгненням (сприйняття “іншого” як потойбічної, небезпечної істоти) та толерантно-зневажливим ставленням.

Останнє пояснюється тим, що етнічна (етносоціальна) група перебуває в контексті “картини світу”, створеної за допомоги багатьох чинників. Поряд з цим будь-яка група складається з багатьох індивідуальностей. Окремий населений пункт, територіальне утворення в межах населеного пункту (наприклад, “вулиця”), умовне утворення (наприклад, “свої”), окрема родина і, нарешті, окрема людина має свої власні як стереотипи поведінки, так і стереотипи-уявлення. Це стосується, на нашу думку, в тому числі і уявлення “про інших”.

Крім того, необхідно враховувати “розбіжність між текстами і практиками”. Це означає, що окрема людина може “на

людях” демонструвати толерантність/нетолерантність стосовно певної етнічної (етносоціальної) групи “інших”, яка є “загальноприйнятною” в межах її “оточення”. Поряд з цим на особистому рівні можуть мати місце зовсім інші “почуття”, або індивідуальності до групи “інших”. З цього виходить можливість “звернутися в разі необхідності” до представника групи, до якої демонструється негативне ставлення.

Саме наявність великої кількості індивідуальних уявлень, яка існує в разі постійного контакту між етнічними (етносоціальними) групами створює багатовекторність “групових уявлень”.

Джерела та література

1. Верушевська М. Село як контекст дослідження. Анахронічна чи актуальна перспектива? / М. Верушевська. — НТЕ. — 2007. — № 1. — С. 41.
2. Там само. — С. 44.
3. Див. напр.: Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины. Краткий исторический очерк. — Ч. 1. — К., 1993. — 175 с; Дашкевич Я. Єврейсько-українські відносини середини XVI — початку XX ст.: період рівноваги // Слово і час. — 1992. — № 9. — С. 65–69; Гримич М. В. Міжетнічні контакти в Галичині у сфері звичаєвого права (XIX — перша третина XX ст.) // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. — Вип. 5. — К.: Унісерв, 2000. — С. 81–86.
4. Див. напр.: П'ятаченко С. Москаль, жид, циган в українському фольклорі: стереотипні сприйняття [Електронний ресурс] / С. П'ятаченко // © Всеукраїнська спілка “Літературний форум”. — 2005 р. — Режим доступу до журн.: <http://yandex.ru/yandsearch?text;Белова%20О.%20В.%20Этнические%20стереотипы%20по%20данным%20языка%20и%20народной%20культуры%20славян;автореф.дис...докт.филол.наук:спец.10.02.03%20Славянские%20языки> / О. В. Белова. — М., 2006. — 48 с.; Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Под ред. Н. И. Толстого. — Т. 2. — М.: Международные отношения, 1999; Белова О. В. Из словаря “Славянские древности” / О. В. Белова. — Славяноведение. — 2003. — № 6. — С. 71–73; Березович Л. “Чужаки” в зеркале фольклорной ремотивации топонимов / Л. Березович. — Живая старина. — 2000. — № 3(27). — С. 2–5; Маслинский К. А. “Литва — она все зальет” / К. А. Маслинский. — Живая старина. — 2000. — №3(27). — С. 5–9; Белова О. В. “Чужие” в Полесье / О. В. Белова. — Живая старина. — 2000. — № 3(27). — С. 9–10; Львов А. Кровь и маца: тексты, практики, смыслы // Религиозные практики в современной России: Сборник статей. Под. ред. К. Русселе и А. Агаджаняна. М.: Новое издательство, 2006. — С. 51–68.

5. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст. /Ю. П. Присяжнюк. — Черкаси: “Вертикаль”, 2007. — 638 с.
6. Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд/ С. Московичи. — Психологический журнал. — 1995. — № 2 (Т. 16). — С. 9.
7. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. — Т. 1. — Вып. 1. — СПб, 1872. — С. 10.
8. Труды... — Т. III. — СПб, 1872. — С. 16.
9. Труды... — Т. I. — Вып. 1. — С. 49.
10. Труды... Т. I. — Вып. 1. — С. 59.
11. Труды...Т. I. — Вып. 1. — С. 189.
12. Труды... Т. I Вып. 1. — С. 207.
13. Труды...Т. I Вып. 2. — С. 331.
14. Труды...Т. I Вып. 2. — С. 340.
15. Труды... Т. III. — С. 197–198.
16. Труды... Т. VI. — С. 29–83.
17. Труды...Т. VI. — С. 61.
18. Труды...Т. VI. — С. 63.
19. Труды... Т. VI. — С. 70.
20. Труды...Т. VI. — С. 70.
21. Присяжнюк Ю. П. — Вказана праця. — С. 470.
22. Труды... Т. 1. — Вып. 2. — С. 251.
23. Труды...Т. V. — С. 1159.
24. Труды...Т. V. — С. 1162.
25. Труды...Т. V — С. 1160.
26. Труды... Т. V — С. 1160.
27. Труды... Т. III. — С. 53.
28. Труды... Т. III. — С. 139.
29. Труды... Т. III. — С. 22.
30. Труды... Т. II. — С. 563–574.
31. Белова О. В. Этнические стереотипы... — С. 5.
32. Курочкін О. В. Українці в сім’ї європейській. Звичаї, обряди, свята/ О. В. Курочкін. — К.: “Бібліотека українця”, 2004. — С. 91.

Анотації

Тхоржевская Т. В. К вопросу о “картине мира” украинских крестьян “Юго-Западного края” (по материалам экспедиционных исследований Павла Чубинского).

Статья посвящена одному из актуальных аспектов проблемы “Человек и социальное пространство в традиционной культуре”. По материалам экспедиционных исследований Павла Чубинского предпринята попытка проанализировать место рядового украинца-хлебороба в традиционном микросоциуме украинского села второй половины XIX в. В частности, рассмотрены представления/отношения к отдельной этнической (этносоциальной) группе населения Украины, которую называли “жиды”. Отдельные элементы названных стереотипов присутствуют в мировоззренческих представлениях, сказках, песнях, поговорках, обрядности, обычном праве.

Тхоржевская Т. В. To the question of picture of the world of Ukrainian peasants “South-West land” on materials of expeditions of Pavlo Chubinskiy.

The article is devoted to one of the actual aspects of problem of “Persons and social space in a traditional culture”. The place of ordinary Ukrainian-farmer in traditional microsociey of the Ukrainian village of the second half of the 19th century is analyzed on materials of expeditionary researches of Pavlo Chubinskiy.

О. О. Уварова

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОЇ “ПІКЛУВАЛЬНОЇ КОМІСІЇ НАД РУМЕЛІЙСЬКИМИ ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМИ”. 1830–1831 рр.

(За матеріалами Державного архіву Одеської області)

Питання, яке винесено у назву статті, одночасно торкається декількох великих актуальних для дослідження тем. Воно присвячено створенню та діяльності в Одесі спеціального піклувального органу для допомоги в облаштуванні так званих румелійським біженцям (в даному випадку — грекам і болгарам), які опинилися в місті внаслідок російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Таким чином, обрана тема є ілюстрацією до висвітлення колонізаційної та зовнішньої політики Російської імперії як приклада “політики покровительства” християнським підданам Османської імперії, а також — місцевої краєзнавчої